

Van monumenten en ruimtelijke netwerken in plaats en tijd

Een cultuurtopografie van Nederland

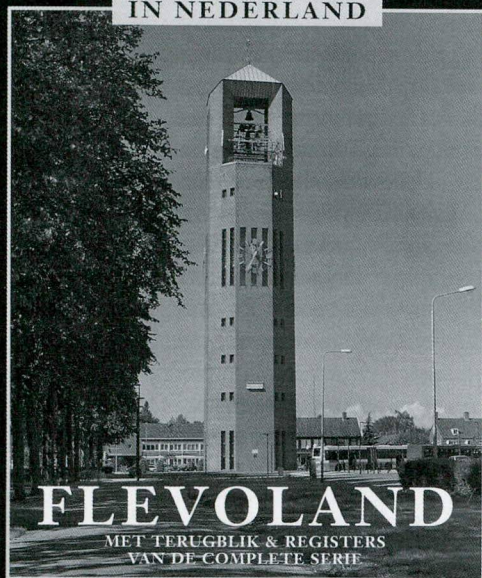
RONALD STENVERT

In de serie *Monumenten in Nederland* wordt gepoogd een bescheiden verbinding te leggen tussen architectuurgeschiedenis en historische geografie. De klassieke monumentenbeschrijving heeft in deze serie een metamorfose ondergaan tot een cultuurtopografie met daarin grotere aandacht voor ruimtelijke en historische aspecten. De twaalf boekdelen geven samen een bestandopname van het cultuurhistorisch waardevolle gebouwde erfgoed in Nederland van rond de millenniumwisseling. De relatief korte ontstaansperiode van ruim tien jaar leidde tot een nagevoelbaar homogeen resultaat, dat op zichzelf staat maar ook als uitgangspunt voor verder onderzoek kan dienen.

Op 8 juli 2006 vond op fort Pampus de feestelijke afsluiting plaats van de serie *Monumenten in Nederland*. Voor het eerst sinds geruime tijd kwam daarmee een geheel Nederland omvattend samenhangend overzichtswerk beschikbaar. Hoewel de twaalfdelige, tussen 1995 en 2006 gerealiseerde, serie nog overwegend uitgaat van het bestaande gebouwde erfgoed en daarmee in de aloude traditie van de *Geïllustreerde Beschrijving van Monu-*

menten en Kunst staat, heeft *Monumenten in Nederland* vanaf het begin de pretentie gehad meer dan een beschrijving van een reeks losse gebouwen te zijn. Daartoe is aandacht geschonken aan ruimtelijke en categorale samenhangen, waardevolle structuren en regionale ontwikkelingen. Deze ontwikkeling strookt met een meer algemene tendens om het monumentale gebouw niet meer op zichzelf, maar ook in zijn ruimtelijke context te bezien.

Monumenten IN NEDERLAND

VOORGESCHIEDENIS

In 1903 besloot het Rijk tot het instellen van een 'Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst'. Op basis van een dat jaar opgestelde leidraad verschenen met onregelmatige tussenpozen delen van deze *Geïllustreerde Beschrijvingen*. Het eerste deel over de *Baronie van Bredda* (Kalf, 1912) behandelde ook nog de inmiddels verdwenen monumenten, maar dit onderdeel werd al geschrapt in de aanpassing van de leidraad in 1918. Na de leidraadwijziging van 1938 werd mondjesmaat ingegaan op streekkarakteristieken en geologische, historische en politieke achtergronden van het besproken gebied. Om het Byzantijnse tempo enigszins op te voeren, volgde in 1983 een nieuwe leidraad, die

Monumenten in Nederland: Flevoland, verschenen in 2006, met op de voorpagina de poldertoren van Emmeloord, resultaat van een prijsvraag uit 1951, gebouwd in 1958.

voorzag in een meer typegerichte benadering. Tevens werd voor het eerst per gebied een historisch-geografische beschouwing opgenomen. Tot de stopzetting van de *Geïllustreerde Beschrijving* in 2004 zagen in totaal 37 delen het licht (en daarnaast nog acht monografische delen). Samen beslaan ze het gebied van 195 van de huidige 443 gemeenten (44%) en beschrijven ze naar schatting ruim achtduizend rijksmonumenten (15%)¹.

In de wetenschap dat de realisatie van de hoofdsérie geruime tijd zou gaan duren, werd in 1904 begonnen met een *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* die men binnen enkele jaren hoopte af te ronden. Het eerste deel verscheen in 1908, het laatste in 1933. Het resultaat was een opsomming van naar schatting twaalfduizend afzonderlijke bouwwerken. Deze lijst ging in 1940 de facto de basis vormen van de wettelijke monumentenlijst².

De *Voorloopige Lijst* vormde de basis van het *Kunstreisboek voor Nederland*, waarvan de eerste druk in vier dunne deeltjes tussen 1940 en 1953 het licht zag. Naast teksten over afzonderlijke gebouwen, kregen grotere steden een korte historische karakteristiek, al dan niet voorzien van een stadsplattegrond. Dit geschiedde tot en met de zevende druk van 1977, die samen met de in het voorafgaande jaar uitgekomen eerste druk van de *Kleine monumentenatlas van Nederland* (Steegh, 1976) een in het veld bruikbare combinatie vormde. Voor de nieuw op te zetten achtste druk koos men voor afzonderlijke provinciedelen, met per deel een introductie op de aangetroffen nederzettingvormen. Alle afzonderlijke nederzettingen kregen een (zeer) korte karakterisering die bij de steden het karakter van een ontwikkelingsgeschiedenis aannam. Helaas vlotte deze druk minder snel dan verwacht en werd de serie na vier delen (Zuid-Holland, Zeeland, Drenthe en Noord-Holland) in 1987 stopgezet.

In oktober 1995 startte het werk aan een vernieuwde en omgewerkte serie onder de nieuwe

naam *Monumenten in Nederland*. Hoewel oorspronkelijk gedacht als de negende druk van het *Kunstreisboek*, nam de serie bij de uitwerking een wezenlijk andere vorm aan. Moderne architectuurhistorische inzichten, jongere monumenten, bouwhistorische aandacht voor materiaal en constructie, alsmede ruimere aandacht voor onderlinge verbanden en ruimtelijke aspecten leidden tot wat de auteurs een *cultuurtopografie* noemen³.

OPZET VAN DE REEKES: VAN PUNT NAAR PLEK

De cultuurtopografie in *Monumenten in Nederland* richt zich op de onroerende materiële resten. Daarbij wordt minimaal ingegaan op het archeologisch erfgoed (alleen de Drentse hunebedden worden vermeld) en komt het historisch-geografische erfgoed slechts op bescheiden wijze aan de orde. Het 'historisch-(steden)-bouwkundig erfgoed' (een term die wordt gebruikt in de Nota Belvedere) staat centraal. De reeks *Monumenten in Nederland* gebruikt de term monumenten, maar maakt niet het, te zeer beperkende, onderscheid tussen beschermde en onbeschermde monumenten.

Een ander kenmerk van een cultuurtopografie is dat het een actuele bestandsopname weergeeft van wat nog resteert en niet ingaat op inmiddels verdwenen objecten. Bij elke bestandsopname worden keuzes gemaakt over wat wel en wat niet opgenomen wordt. Die selectie is altijd tijdsgebonden en ingegeven door gradueel verschuivende inzichten over toegekende waarden en relatief belang. *Monumenten in Nederland* is derhalve een spiegel van het huidige bestand, gezien door een bril van rond de millenniumwisseling.

Het beeld van monumentenzorg en vooral van monumentselectie en -beschrijving als een schier eindeloze aaneenschakeling van losse gebouwen is hardnekkig. Geheel vreemd is het echter niet, aangezien het om ruim 51.000 beschermde gebouwde rijksmonumenten (in totaal ruim 61.000 objecten) gaat, tegenover ruim 3000 wettelijk beschermde archeologische mo-

numenten en geen enkel wettelijk beschermd historisch-geografisch monument (zie ook Renes, 2006). De grote getallen stonden tot nog toe danig in de weg van inhoudelijke studies waarbij het monumentenbestand als geheel wordt doorgelicht. De archeologen hebben in methodologisch opzicht het voortouw genomen met de Archeologiebalans (Lauwerier & Lotte, 2002; zie ook Zoetbrood et al., 2006). Zij konden dit doen vanwege het geringere aantal monumenten, maar ook omdat ze al geruime tijd over een uitgewogen begrippenkader beschikten⁴, terwijl in de monumentenwereld de discussie over kerndata nooit goed van de grond is gekomen of niet zinvol of wenselijk werd geacht.

In *Monumenten in Nederland* krijgen kerndata echter wel gereede aandacht en komen er per object idealiter zeven belangrijke kerndata aan de orde: plaats, tijd, functie, vorm en betekenis, alsmede gebruikte materialen en betrokken personen. Plaatsgegevens spreken voor zich. Bij *Monumenten in Nederland* zijn dit de adresgegevens, maar inmiddels zijn ook van alle rijksmonumenten de digitale coördinaten bepaald (zie www.kich.nl). Het situeren in de tijd geschiedde door ten minste één datering, maar veelal bleek dat niet afdoende en werden er verschillende opgenomen, bijvoorbeeld van de kern van het gebouw, van de gevels, van de later aangebrachte bouwdelen, van de verbouwingen en van de restauraties. Materiaalgebruik en constructies vergemakkelijkten het dateren en ook zijn vorm (stijl) en functie (type) aangegeven⁵. In *Monumenten in Nederland* zijn de gegevens verder op vier niveaus gegroepeerd: functie, nederzetting, regio en provincie. Per functie – of algemener gezegd per categorie – zijn groepen gelijksoortige gebouwen samengenomen, waardoor de historische ontwikkeling van bijvoorbeeld woonhuizen of fabrieken behandeld kon worden. Per nederzetting wordt begonnen met een karakterisering, waarin de ruimtelijke ontwikkeling aan de orde komt, waarna in licht wisselende volgorde de soorten gebouwen wor-

den gepresenteerd: geloven (religieuze gebouwen), zorgen (gezondheidszorg), besturen (overheid en bestuur), leren (onderwijs en wetenschap), wonen (woonhuizen), werken (nijverheid en industrie). Aan het begin van elk boek wordt per regio⁶ aandacht besteed aan meer historisch-geografisch getinte gebiedsbepalende thema's zoals ontginningen en grondgebruik met bijbehorende boerderijontwikkeling en industrialisatie en infrastructuur. Per provincie als geheel wordt tenslotte in hoofdstukken ingezoomd op algemene thema's van provinciale geschiedenis, stijl en verschijningsvorm en materiaal en constructie.

CULTUURSAMENHANGEN

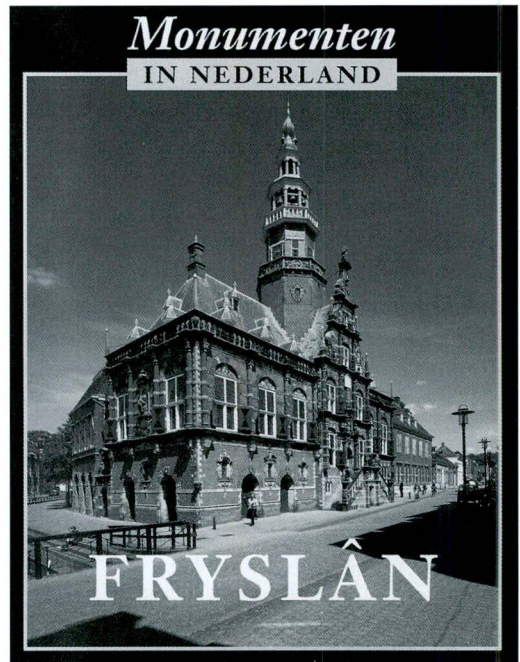
Lokale verbanden tussen gebouwen zijn er in allerlei soorten. Een eerste vorm betreft de directe functionele samenhangen, zoals tussen kerk en pastorie, tussen kerk en kerkhof, tussen boerderijcomplex en bijgebouwen, dan wel een landgoed met boerderijen of een buitenplaats met landhuis en parkaanleg. De gebouwen binnen zo'n samenhang zijn in *Monumenten in Nederland* gezamenlijk beschreven. Ten tweede kan een zelfde functie in verschillende gebouwen gecontinueerd worden, zoals bij de Universiteit van Amsterdam, die in 1631 als Athenaeum Illustre in de voormalige Agnietenkapel (1470) werd gevestigd. In 1862 nam men de Handboog- of St.-Sebastiaansdoelen (verbouwd 1733) in gebruik, die vervolgens in 1880 tot universiteitsbibliotheek werd omgevormd toen de universiteitsfunctie zelf naar de Oudemanhuispoort (1754) verhuisde. De zetel van het universiteitsbestuur werd in 1961 verplaatst naar het Maagdenhuis (1784) en de Oude Lutherse kerk (1632) diende vanaf die tijd als aula. Als derde en laatste kan een functie ook een fysiek spoor van gebouwen nalaten, zoals in Terneuzen, waar het manifeste stadhuis van J.B. Bakema uit 1964 de meeste aandacht opeist, maar waar ook nog de oorspronkelijke, in 1859 sterk verbouwde en verder vergeten, voorganger bestaat. De groeiestad Spijkenisse bezit nog een klein raadhuis

met cachot (1888), een middelgroot wederopbouwraadhuis (1957) en een groot modern raadhuis.

Weer een andere vorm van samenhang loopt via personen. Zo bestaat er een verband tussen een opmerkelijke notarishoning in Veldhoven en het belangrijke grafteken voor de notaris op het katholieke kerkhof aldaar. Op grotere schaal zijn er de sporen van de Groninger industrieel W.A. Scholten, die zijn fortuin maakte met de stichting van veertien fabrieken in de Veenkoloniën en elders. Zowel van zijn aardappelmeelfabrieken als van zijn strokartonfabrieken is niet veel meer bewaard gebleven en zijn stadse woonhuis aan de Grote Markt te Groningen werd in 1945 verwoest. Toch resteren in die stad een rijke theekoepel (1868), zijn buitenhuis Villa Gelria (1871) en zijn enorme grafmonument (1892). Te Klazienaveen, een dorp dat is genoemd naar zijn vrouw Klazina Sluis, stichtte Scholten in 1890 een turfstrooiselfabriek. In de kleine Limburgse stad Thorn financierde hij in 1874 een monument voor een bevriende oud-inspecteur-generaal van financiën P.H.B. Motke en de hervormde kerk van zijn geboorteplaats Loenen (Gld) kreeg uit zijn erfenis in 1892 een monumentaal kerkhofhek. Onder de vele andere voorbeelden die nog aan zijn te halen, vallen ook bijvoorbeeld de stuwende activiteiten van baron Roelof van Echten, heer van Huis te Echten, die in 1626 vanaf Meppel de Hoogeveense Vaart liet graven en zodoende stichter van Hoogeveen werd. Dergelijke ondernemende opdrachtgevers hebben letterlijk historische lijnen uitgezet.

MOGELIJKHEDEN VAN DE REEKS: TYPOMETRIE IN PLAATS EN TIJD

In het West-Friese land is van verre aan de horizon de rivaliteit zichtbaar tussen de opmerkelijk grote katholieke dorpskerk van Wervershoof (1874) en de nog geen vijf kilometer verder gelegen 'gereformeerde kathedraal' van Andijk (1929). Ook de forse katholieke kerk van Poeldijk (1924) dient niet toevallig als baken in het

Monumenten in Nederland: Friesland (Fryslân), verschenen in 2000, met op de voorpagina het stadhuis van Bolsward uit 1614-1617, één van de rijkste uitingen van de raadhuisbouw in de eerste helft van de 17e eeuw.

verder overwegend gereformeerde Westland. De bijna 4400 religieuze gebouwen die in *Monumenten in Nederland* zijn vermeld, nodigen uit tot een nader onderzoek naar verdere onderverdeling in denominaties, al is het maar om deze te kunnen koppelen aan de door Knippenberg onderzochte *Religieuze kaart van Nederland* (Knippenberg, 1992; zie ook Beekink et al., 2003). Dit is nog niet gedaan, maar uit een kleine sondering blijkt dat van de in *Monumenten in Nederland* opgenomen gebouwen 39% Hervormd zijn, 32% Rooms Katholiek, 17% gereformeerd en 3% Doopsgezind. Luthers en Joods nemen ieder 2%, hetgeen 5% voor de rest overlaat. Een dergelijk samenvattend onderzoek krijgt pas werkelijk reliëf wanneer ook de jaartallen van bouw en verbouwingen in beschou-

wing genomen worden, maar die verdieping is op dit moment nog niet beschikbaar. Dit type onderzoek, dat we typometrie kunnen noemen, staat nog in de kinderschoenen⁷.

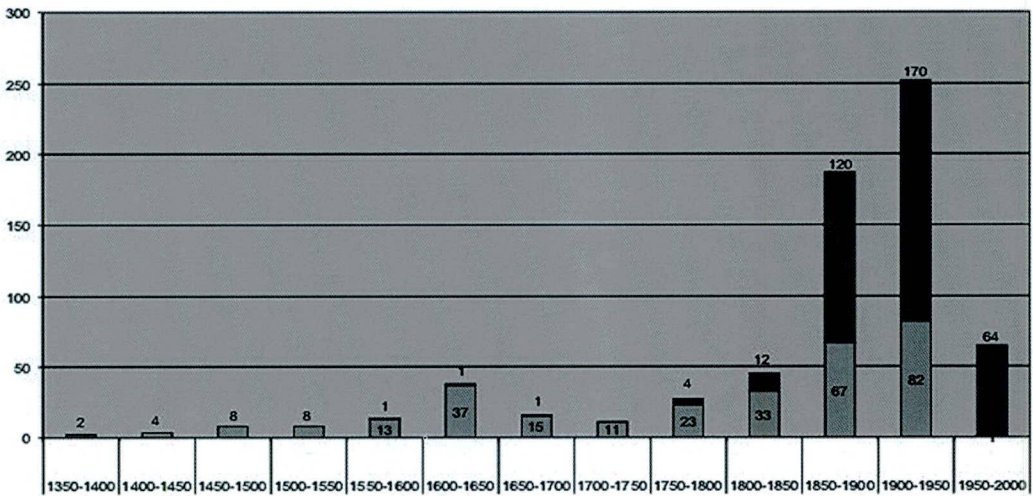
Onderzoek waarbij frequentie en verspreiding van fenomenen in welke vorm dan ook centraal staan, is vanouds bij architectuurhistorici geen populair onderwerp, laat staan de kartering daarvan (een enkele vroege uitzondering: De Vries, 1983). Dat laat onverlet dat er vele mogelijkheden zijn om historische ontwikkelingen te koppelen aan nog bestaande gebouwen. Neem de groep kazernes waarvan de oudste in steden en de jongere (na 1900) in de buurt van woeste gronden zijn gebouwd, of van gerechtsgebouwen waarbij spreiding en jurisdictie van groot belang zijn. Naar de regiobepaalde verspreiding

van boerderijtypen is wel onderzoek gedaan (Hekker, 1990), maar nog onvoldoende in combinatie met de ontginning van Nederland of de geschiedenis van de landbouw.

Ter illustratie van een dergelijke benadering halen we hier het raadhuis aan. In de serie *Monumenten in Nederland* komen er bijna 900 voor en dat zijn niet alleen de stadhuizen die vanaf de Middeleeuwen in steden verrezen, maar ook vele jongere raadhuisen, ontstaan na invoering van de gemeenten in 1812 (Van der Meer, 2007; Van der Meer & Boonstra, 2006). Van vóór die invoering resteren buiten de steden ook nog bijna vijftig rechthuizen, acht ambachtshuizen, vijf schulthuisen en drie drostehuisen. Het rechthuis van de Watergraafsmeer uit 1777 is een goed voorbeeld. Behalve aan het plaatselijk be-

Rechthuis van Watergraafsmeer (nu Amsterdam) uit 1777. Foto auteur.

Grafiek van de 'typegerechte' raadhuisen (T) verdeeld per halve eeuw op grond van hun belangrijkste periode van ontstaan en met een onderscheid in rijksbeschermd (onder) en niet beschermd (boven) exemplaren.

stuur, boden vele van deze gebouwen onderdak aan verschillende functies, in de steden in combinatie met een lakenhal of vleeshuis en op het land in combinatie met postkantoor, polderhuis of openbare school. De nieuwe drankwet van 1881, die het schenken van alcohol in openbare gelegenheden verbood, verdreef de raadsfunctie uit de plaatselijke herberg en zorgde voor de bouw van circa vijftig nieuwe raadhuisen. Van de bouw in 1897 tot de opheffing van de gemeente in 1954 bleef deze combinatie in Haarluis echter wel functioneren, maar daar beschikte de raadszaal dan ook over een gescheiden opgang. Door groei van de dorpen en uitbreiding van de gemeentelijke taken verzezen in de periode 1930-1940 nog zeventig nieuwe raadhuisen (zoals te Alphen aan den Rijn en Hoozevee) en kort na de oorlog kwamen er nog ruim zestig bij. Daarnaast werden te klein geworden raadhuisen regelmatig ingeruild voor een groter gebouw elders in de gemeente, in de vorm van een herenhuis, kasteel of kloos-

ter. Van het gehele bestand zijn er daardoor honderdvijftig wel als raadhuis in gebruik, maar niet als zodanig gebouwd. Zodoende blijven er 670 'typegerechte' raadhuisen over, waarvan ruim honderd in even zovele steden en de rest in dorpen.

In dit raadhuisvoorbeeld kunnen we de jaartallen van bouw en verbouw wel in beschouwing nemen, alsmede hun beschermd status. Minder dan de helft van deze raadhuisen is beschermd, de overige 370, vaak jongere raadhuisen, niet. Wanneer we ons beperken tot de belangrijkste bouwperiode van de 670 raadhuisen te verdelen in 22 middeleeuwse raadhuisen en 38 uit de bloeiperiode van de Nederlanden in de eerste helft van de 17e eeuw. De meeste raadhuisen uit de tweede helft van de 19e eeuw en de eerste helft van 20e eeuw staan in dorpen, en de meerderheid daarvan heeft geen monumentale status.

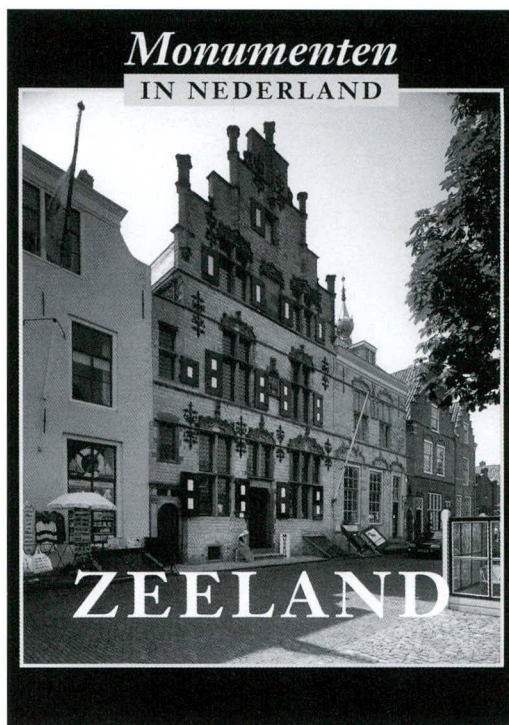
In ruimtelijk opzicht zou een dergelijk categoriaal cultuurtopografisch onderzoek onder meer verdiept kunnen worden door de gemeentelijke herindelingen in de loop van de tijd erbij te betrekken (vgl. Boonstra & Beekink, 2003). Zo hebben 231 van de 443 in 2007 bestaande gemeenten meer dan één (voormalig) raadhuis op hun grondgebied. Aan de top van die lijst staan

de in 2003 heringedeelde Zeeuwse gemeenten Terneuzen en Sluis met respectievelijk 12 en 11 (voormalige) raadhuisen. Amsterdam telt naast het genoemde rechthuis van Watergraafsmeer, de raadhuisen van Ransdorp (1852), Durgerdam (1678), Nieuwer-Amstel (1889), Sloten (1850), het huidige Paleis op de Dam (1648), alsmede het Prinsenhof (1654), dat van 1808 tot de ingebruikname van de Stopera in 1988 als stadhuis diende.

KRISTALLISATIE EN CLUSTERING

Behalve tot categorale verbanden, zoals de geschetste spreiding van het bouwtype raadhuis, kunnen de gegevens uit *Monumenten in Nederland* ook een aanzet geven tot nader onderzoek naar het verschuivende belang van verschillende functies in stad of dorp in de tijd. Is het voorkomen van meer verschillende gebouwen voor verschillende functies een maat voor het belang van een dorp of stad? Dit soort kwantitatieve studies zijn schaars en slechts een enkeling, zoals Hoekveld, heeft zich in 1990 gewaagd aan een meer modelmatige bijdrage [...] over de mogelijkheid om generalisaties toe te passen bij de interpretatie van ruimtelijke patronen van steden in Noord-west-Europa (Hoekveld, 1990). In dit artikel bespreekt hij een theoretisch model voor de ontwikkeling van ruimtelijke schillen van middeleeuwse stad via barokke stad naar industriële stad, hetgeen hij later nog eens toetste aan de verstedelijking van Hilversum (Hoekveld, 2002). De gebouwen als zodanig worden in beide studies echter slechts terzijde genoemd.

Het lijkt een open deur om te stellen dat een grotere stad een bredere spreiding van functies heeft dan een gehucht. Toch kan een nadere kwalitatieve en kwantitatieve beschouwing van een functionele verdeling van gebouwen nuttig zijn en is het mogelijk een nadere groepering aan te brengen: is een gehucht een agrarisch dorp zonder kerk, heeft een kerkdorp slechts één kerk en telt een kerndorp meer kerken, aanvuld met een raadhuis, postkantoor en sta-

Monumenten in Nederland: Zeeland, verschenen in 2003, met op de voorpagina de Schotse huizen te Veere gebouwd rond 1539 en voltooid in 1561, goede voorbeelden van de laatgotische bloeiperiode van Zeeland, waarvan één met nog een 16e-eeuwse kapconstructie.

tion, zorgen adellijke verblijven voor meer functies en treden bij steden de handelsfuncties op de voorgrond? Dit zijn vragen die we vooralsnog slechts in algemene zin kunnen beantwoorden.

In meer kwalitatieve zin liggen historische ontwikkelingen aan de spreiding van gebouwen ten grondslag. Zo leidde vrijheid van godsdienst vanaf de Franse tijd er in Boxtel toe dat de middeleeuwse kerk aan de katholieken werd teruggegeven en er in 1812 haaks voor de toren een bescheiden hervormde kerk verrees. In Meerssen gebruikten beide geloofsgemeenschappen tot 1837 de middeleeuwse kerk gezamenlijk en in

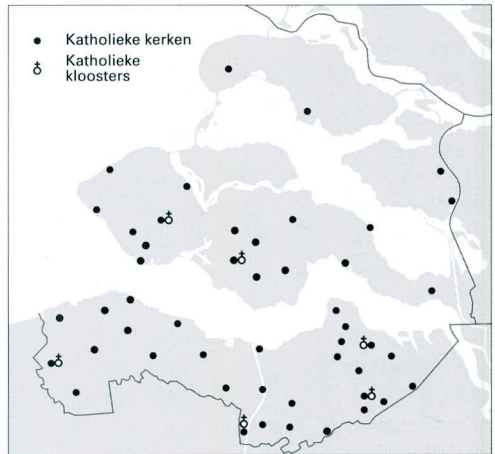
Hulst duurde dit simultaneum tot de restauratie van de kerk in 1928-1933. In de provincie Groningen, waar vanouds de middeleeuwse kerk centraal op de wierde stond, bouwde men na de Afscheiding aan de rand daarvan een gereformeerde kerk, zoals te Bedum (1876), waar kort daarop verderop aan de rand ook een katholieke kerk verrees (1880). Het hotel te Bedum uit circa 1870 diende, met separate opgang, nog tot 1928 als raadhuis. Daarna betrok men een nieuw raadhuis. De openbare lagere school in het dorp is helaas verdwenen, maar kort na afkondiging van de Schoolwet (1920) kwamen er zowel een christelijke als een katholieke lagere school tot stand.

EEN UITWERKING: ZEELAND

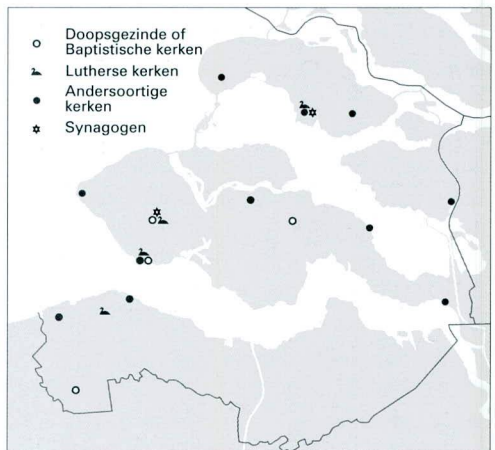
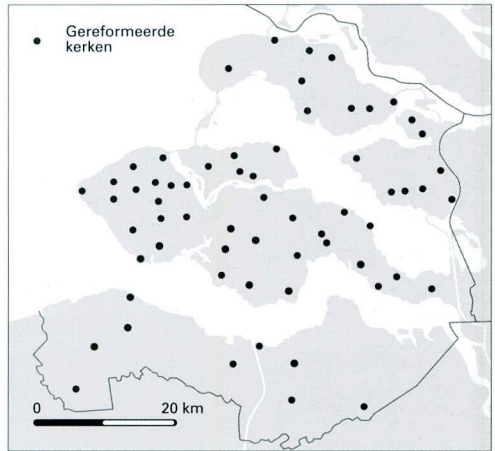
Voor een meer kwantitatieve test van spreiding van functies nemen we als voorbeeld het deel Zeeland uit de serie *Monumenten in Nederland* nader onder de loep. Hierin komen in totaal 141 kernen voor⁸. Deze kernen bevatten in totaal 3277 beschreven objecten, waarvan die van Middelburg (347), Zierikzee (232), Goes (156) en Vlissingen (146) samen 22% uitmaken, in aantal gevolgd door Veere, Tholen, Brouwershaven en Hulst. Deze acht oudere steden maken 31% van het totaal uit⁹. Naast elf andere steden en drie vestingen betreft het verder 119 dorpen en gehuchten.

De belangrijkste categorie vormen de religieuze gebouwen. Het blijkt dat slechts zestien kernen geen kerk hebben en dat zijn zoals te verwachten overwegend gehuchten. Aan de andere kant komen de meeste religieuze gebouwen voor in de belangrijke steden: Middelburg, Vlissingen, Goes, Zierikzee, Hulst en Terneuzen. Opvallend

Kaart van de Provincie Zeeland met daarin aangegeven het voorkomen van Rooms-katholieke kerken en kloosters (a), Gereformeerde kerken (b), Doopsgezinde en andersoortige kerken (omwille van het beeld zijn de 112 Hervormde kerken in 105 kernen niet afgebeeld) [tekening Bert Stamkot].

© Bert Stamkot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam

Kern	Specificatie	Objecten	Functiegroepen
Middelburg	Grote stad	347	41
Zierikzee	Grote stad	230	30
Goes	Grote stad	156	28
Vlissingen	Grote stad	146	30
Veere	Middelgrote stad	75	18
Tholen	Middelgrote stad	70	17
Brouwershaven	Middelgrote stad	67	16
Hulst	Middelgrote stad	66	19
Aardenburg	Stad	42	16
Terneuzen	Stad	38	14
Sluis	Stad	37	14
Domburg	Stad	35	14
Axel	Stad	29	14
Oostburg	Stad	20	12

Objecten en functiegroepen voor de Zeeuwse steden.

is het voorkomen van vijf kerken in de dorpen Breskens en Yerseke. Minder prominente denominaties clusteren in grote steden zoals de doopsgezinden in Middelburg, Goes, Vlissingen en Aardenburg, de Lutherse in Middelburg, Vlissingen, Zierikzee en Groede. Synagogen staan enkel te Middelburg en Zierikzee. Kloosters bevinden zich in het overwegend Rooms-Katholiek gebleven Zeeuws-Vlaanderen (Hulst, Sluis, Sas van Gent en Lamswaarde) en dat geldt ook voor de meeste R.K. kerken. Opvallend zijn de 'tweelingdorpen', zoals West-Souburg met een R.K.-kerk en Oost-Souburg met een Gereformeerde kerk of Ovezande (R.K.) en het nabij gelegen Driewegen (Gereformeerd). Tevens zichtbaar is de gereformeerde enclave rond Zaamslag in Zeeuws-Vlaanderen en de Rooms-katholieke in de Zak van Zuid-Beveland. Het gehele spectrum van de in *Monumenten in Nederland* beschreven cultuurhistorisch waardevolle gebouwen is in de serie verdeeld over veertien functiecategorieën die alle met een werkwoord zijn aangeduid¹⁰. Ze luiden als volgt: verdedigen (85x; 3%), geloven (350x; 11%), zorgen (25x; 1%), besturen (99x; 3%),

leren (78x; 2%), ontspannen (58x; 2%), verblijven (kastelen e.a. 77x; 2%), wonen (1685x; 51%), boeren (361x; 11%), handelen (152x; 5%), werken (155x; 5%), reizen (82x; 2%), markeren (60x; 2%) en vinden (archeologie, 9x; 0%). Woonhuizen vormen de meerderheid, op afstand gevolgd door boerderijen en de al genoemde religieuze gebouwen, terwijl de overige elf categorieën samen iets meer dan een kwart van het totaal aantal objecten beslaan.

Deze categorieën kennen in *Monumenten in Nederland* een nadere onderverdeling in ruim vijftig functiegroepen, zoals hervormde kerken (112), R.K. kerken (55), begraafplaatsen (53), gebouwen voor lager onderwijs (59), opslag (37), water- en windmolens (83) en stationsgebouwen (20) enzovoorts. Uitgaande van de these dat in de belangrijkste kernen de meeste functiegroepen vertegenwoordigd zijn, blijkt Middelburg dan ook aan kop te gaan met 41 van de maximale 51 groepen, gevolgd door Zierikzee en Vlissingen en Goes. Opmerkelijk is dat van alle kernen de bovenste dertien plaatsen (14 groepen of meer) door steden ingenomen worden, gevolgd door de vesting Sas van Gent en de dorpen Koudekerke en Wolphaartsdijk (ieder 13). Alleen de in de Tweede Wereldoorlog sterk verwoeste stad

Oostburg is wat verder achterop geraakt¹¹. In *Monumenten in Nederland* is voor Zeeland bij de karakterisering van iedere kern een indeling in een negental typen occupatievormen gehanteerd¹². Bij nadere beschouwing blijkt dat de vijf grensdorpen (Eede, Koewacht, Clinge, Nieuw-Namen en Overslag) in gebouwdichtheid vrijwel overeen te komen met de gehuchten, zoals Kuitaart, Brijdorpe of Bath. Iets groter, maar onderling goed vergelijkbaar, zijn de dijkdorpen en wegdorpen, waartoe respectievelijk Hoek, Zuidzande, Krabbendijke en Hoofdplaat, Zaamslag en Wilhelminadorp behoren. De meeste van deze dorpen hebben in het overwegend katholieke deel van de provincie één kerk, en elders twee (Hervormd, al naar gelang het gebied aangevuld met een R.K. of Gereformeerde kerk). Het in de Tweede Wereldoorlog verwoeste Schoondijke kreeg, net als de dorpen in de Noordoostpolder een set van drie kerken (Hervormd, R.K., Gereformeerd). Van de drie vestingen in Zeeuws-Vlaanderen heeft Retranchement, in 1604 door de Staatsen gesticht al-

Aantallen objecten en functiegroepen voor de Zeeuwse kernen.

leen een Hervormde kerk en bezitten de van oorsprong Spaanse vestingen Philippine en Sas van Gent zowel een R.K. als een Hervormde kerk. De omvang van deze drie vestingen is verder vergelijkbaar met die van de dorpen en ligt tegen het rekenkundig gemiddelde van de dorpen, maar met een iets grotere spreiding (15 objecten). Over het algemeen zijn de kerkringdorpen, zoals Groede, Kapelle, Biggekerke en Dreischor net iets groter dan gemiddeld¹³. De voorstraatdorpen zijn een maatje groter, maar dat wordt vooral veroorzaakt door het grotere aantal interessante woonhuizen aan de Voorstraat. De relatieve rijkdom van deze dorpen, zoals Sint Philipsland, Kortgene of Bruinisse, stelt ze in feite op gelijke voet met de kleine steden, zoals Sint Anna ter Muiden, Sint Maartensdijk of IJzendijke waar de belangrijke woonhuizen, niet aan de Voorstraat, maar aan het Marktpllein of de Markt staan. Het mooiste en meest complete voorstraatsdorp is overigens Sommelsdijk dat tot 1805 een Zeeuwse enclave op Zuid-Hollands Goeree-Overflakkee vormde, maar sindsdien tot Zuid-Holland behoort en daarom hier verder niet is meegerekend. Totnogtoe was het aantal objecten bepalend

Type kern	Aantal	Objecten	Functiegroepen
Grote stad	4	220	32
Middelgrote stad	4	70	18
Stad	6	34	14
Kleine stad	5	24	8
Voorstraatsdorp	13	24	9
Kerkringdorp	32	20	7
Vesting	3	16	8
Dorp	19	14	6
Wegdorp	24	11	6
Dijkdorp	15	11	5
Grensdorp	11	5	5
Gehucht	5	6	3
Gem. dorp	119	15	6
Alg. gemiddelde	141	23	8

Kern	Geloven	Zorgen	Leren	Detailhandel	Opslag	Industrie
Middelburg	14	5	7	21	15	1
Zierikzee	7	5	3	13	18	6
Goes	7	2	7	7	3	1
Vlissingen	7	2	4	8	7	1
Veere	3	1	1		2	
Tholen	4			10		1
Brouwershaven	2		1	5		
Hulst	6	1	2	1		1
Aardenburg	4	2	3			1
Terneuzen	6		2	1		
Sluis	4		2			
Domburg	2	1				1
Axel	5		1			
Oostburg	4		2			

Aantal objecten voor enkele categorieën.

voor de indeling, terwijl de spreiding over de functiegroepen niet veel afweek van het algemeen gemiddelde van zes groepen per dorp. Dit wordt duidelijk anders bij de veertien Zeeuwse steden waar de spreiding van de functies meteen meer dan het dubbele bedraagt, wat op zich als een bewijs voor de 'accumulatieve kracht' van de stad gezien kan worden. Het aantal objecten en functiegroepen geeft aanleiding om die groep steden vervolgens in drieën te verdelen. Wanneer we weer terugkeren naar de categorieën, dan versterkt zich het beeld van de concentratie van de functiegroepen in de steden. Zo hebben alle negentien steden een stadhuis en staan de in totaal 49 raadhuisen en drie rechtshuisen in de andere 122 kernen¹⁴. Tot de categorie besturen horen ook het provinciehuis (Abdijcomplex) in Middelburg en de kantongerechten te Terneuzen, Goes en Oostburg (te Zierikzee en Tholen waren deze diensten in het stadhuis ondergebracht).

De accumulatie van steden voor functies blijkt sterk in de zorg, het middelbaar onderwijs, diensten, handel en nijverheid. De zorg concentreert zich in Zierikzee, Middelburg en

Vlissingen, met als opvallende uitzondering een hofje (1651) en ziekenhuis (1902) te Noordgouwe en de bejaardentehuizen gesticht door de Hervormde diaconie te Wolphaartsdijk (1908) en Colijnsplaat (1916). Ook het middelbaar onderwijs concentreert zich in de grotere steden, met als goede voorbeelden de HBS'sen te Goes (1866), Vlissingen (1922) en Oostburg (1924)¹⁵. Van de nutsvoorziening postkantoor staan er veertien vermeld, overwegend in de steden, met Veere, Hulst en Sluis als belangrijke afwezigen. Daarnaast staan er postkantoren te Sas van Gent (1898) en de grotere dorpen Yerseke (1877), Nieuwerkerk (circa 1910), Stavenisse (1920) en Sint Annaland (circa 1935).

De categorieën handelen (handel en opslag) en werken (nijverheid en industrie) zijn eveneens typisch stedelijk. Detailhandel (in de vorm van winkels) is het meest aan te treffen in Middelburg, gevolgd door Zierikzee, Tholen en Vlissingen. Vrijwel hetzelfde geldt voor de opslag, met naast de pakhuisen te Zierikzee ook te Middelburg en Vlissingen en als uitzondering een pakhuis te Colijnsplaat (1897). De aldaar ook te vinden weegbrug (circa 1920) behoort onder de categorie handel, maar die concentreert zich verder in de steden, vooral te Mid-

delburg en, met de bankgebouwen, te Sluis en Terneuzen (1919).

De categorie werken biedt enkele specifiek Zeeuwse problemen, met de restanten van meestoven (Wilhelminadorp, Noordgouwe, Kappelle) op het Zeeuwse platteland en een aantal kleine bedrijfjes in Zeeuws-Vlaanderen, vlasrotterijen te Eede en Koewacht, textiel te Nieuw-Naamen en Clinge en bierbrouwerijen te Westdorpe. Ook is Middelburg, evenals Goes, Veere of Tholen, nooit tot een echte industriestad uitgroeid. De industrie van Vlissingen werd gedomineerd door de scheepswerf De Schelde. Wel kende Sas van Gent een stijfelfabriek, beetwortelsuikerfabriek en spiegelglasfabriek, en het nabijgelegen Sluiskil bezat een cokes- en een stikstoffabriek. Opmerkelijk is dat de meeste resterende nijverheidsgebouwen zich in Zierikzee bevinden, zowel de grote meelfabriek Zeelandia (gesticht 1900, nu Koninklijke Zeelandia Groep) als de nogal verborgen gebleven weverij die in 1840 ter bestrijding van de armoede werd opgericht¹⁶.

Door de afwijkende historische verkeerssituatie in het deltagebied vormen de spoor- en tramwegen in Zeeland een minder dominant verbindingnet tussen de steden dan in andere provincies. Daarom zijn van de categorie reizen de stationsgebouwen weinig maatgevend. Zo kennen grotere steden als Tholen, Aardenburg, Veere en Sluis geen stations (meer), resteren te Hulst en Zierikzee enkel gebouwtjes, en zijn de dorpen in de Zak van Zuid-Beveland door de aldaar aangelegde ringlijn overmatig vertegenwoordigd.

De categorie ontspannen wordt vooral bepaald door het relatief grote aantal muziektenten in Zeeuwse dorpen als Groede, IJzendijke, Waarde en Koudekerke. Bij de horeca springen naast de steden, de vakantiebestemmingen Domburg, Haamstede en Renesse, alsmede Kortgene en Dreischor eruit.

Karakteristiek voor een aantal dorpen zijn de kastelen en buitenplaatsen (categorie verblijven) in de directe omgeving, zoals in de duinge-

bieden van Walcheren en Schouwen-Duiveland, bij Oostkappelle, Renesse en Haamstede. Het merendeel van de boerderijen (categorie boeren) bevindt zich in en om de dorpen, met als belangrijkste Zonnemaire (18), Dreischor (15), Sint Annaland (10), Noordgouwe en Kloetinge. In twaalf kernen resteren de voor agrarische dorpen kenmerkende smederijen, al dan niet met een travalje voor de deur, zoals te Haamstede, Biggekerke, Nieuwerkerk en Oud-Vossemeer. Molens blijken niet in gehuchten voor te komen, maar geven verder geen aanleiding tot een duidelijk onderscheid, behalve dat alle voorstraatdorpen en kleine steden één molen hebben en de steden gemiddeld ruim meer dan één, waaronder ook te rekenen zijn overblijfselen van de getijdenwatermolens te Sas van Gent, Goes en Middelburg¹⁷.

In zijn artikel 'Een typologie van Nederlandse steden' uit 1950 maakt Keuning een indeling in zeven soorten steden¹⁸. Hij doet dit voor het jaar 1930 en benoemt daarbij in Zeeland veertien stedelijke nederzettingen, waarvan vijf grotere en negen kleinere. Uitgesproken industriesteden (zoals Enschede en Eindhoven) kent Zeeland volgens hem niet. Vlissingen noemt hij de enige gematigde industriestad (zoals Dordrecht en Deventer) en Middelburg is een gemengde stad (zoals Groningen en Nijmegen). Handelscentra volgens zijn definitie (zoals Edam en Veghel) bestaan er zijns inziens in Zeeland niet, wel definieert hij Goes en Zierikzee als kleinhandelscentra. Terneuzen benoemt hij als verkeerscentrum (zoals Utrecht en Rotterdam). Van de kleintjes is Axel een gemengde stad, Hulst een verkeerscentrum en zijn Brouwershaven, Tholen, Veere, Oostburg en Sluis kleinhandelscentra. Aardenburg en Biervliet kenmerkt hij tenslotte als landbouwsteden. Hij definieert die laatste steden als kernen waarbinnen meer agrarische beroeps personen wonen dan personen werkzaam in de industrie en (detail)handel tezamen¹⁹. Het is hier niet de plaats om in detail op de methode van Keuning in te gaan, temeer omdat hij zich baseert op inwo-

ners- en beroepsgegevens en niet op gebouwen²⁰. Wel blijkt dat een meer kwantitatieve studie naar type en datering van gebouwen een beter inzicht kan geven in hun clustering in plaats en tijd. Dit is evenwel geen autonoom (kwantitatief) rekenkundig fenomeen, maar dient altijd in (kwalitatief) historisch opzicht onderbouwd te worden. Juist het betrekken van de invloed van in het begin genoemde stuwende actoren (vorst, adel, burgerij, industriëlen) is instrumenteel ter verklaring waarom bijvoorbeeld kasteeldorpen (Haamstede, Amerongen) en uitzonderlijke dorpen als Marssum, Naaldwijk en Noordgouwe (alle met een hofje) afwijken.

HERINNERING EN VERWACHTING

In *Monumenten in Nederland* is zoals gezegd getracht het cultuurhistorische object niet enkel te benaderen als een grote verzameling losse, op zich zelf staande, objecten, maar deze waar mogelijk met elkaar in verband te brengen. Het resultaat is een cultuurtopografie waarin feitelijkheid centraal staat en waar mogelijk verbanden met ruimtelijke aspecten gelegd worden. Dit neigt naar een meer historisch-geografische vraagstelling, maar het kent wel een flinke methodologische beperking omdat *Monumenten in Nederland* een synchroon bestand bevat met enkel nog aanwezige gebouwen, terwijl ook later verdwenen gebouwen een belangrijke ruimtelijke invloed uitgeoefend kunnen hebben. Recentelijk zijn enkele cultuurhistorische studies verschenen die de materie juist diachroon aanpakken en de verschijnselen in hun tijdsorde behandelen vanaf de oudste tijden tot nu. De culturele biografie van het landschap is daar een uitwerking van, waarbij ook het onzichtbare verleden zijn rol krijgt in het geschiedverhaal. Vaak gebeurt dit in de vorm van een essay dat in één tijdscontinuüm het landschap, de geschiedenis en het erfgoed beschrijft (Kolen, 2005). Door de bewerkelijkheid van deze aanpak is deze gewoonlijk alleen mogelijk voor een geografisch beperkt gebied. Een andere wijze

van een diachrone benadering is het werken met een beperkt aantal tijdslagen, zoals in *Tastbare Tijd: de CultuurHistorische Atlas van de provincie Utrecht* (CHAT) (Blijdenstijn, 2005). Hier worden voor de hele provincie en vervolgens afzonderlijk voor tien deelgebieden in vijf tijdslagen de belangrijkste ontwikkelingen getoond, zowel ter verklaring van de genese van het landschap als ter adstructie van de evolutie daarvan. Dit leidt dan weer naar een toekomstvisie en een cultuurhistorische hoofdstructuur. Een andere opvallende accentverschuiving in het begrip cultuurhistorie is dat bij de waardering daarvan een graduele verschuiving is opgetreden van overwegende aandacht voor de materiele waarden van het object naar de meer betekenisgevende of immateriële waarden daarvan, of in andere woorden niet het vastgoed zelf maar de herinnering bij het vastgoed wordt belangrijker geacht. Daarbij kan het gaan om de plaats van het object, de 'genus loci' of 'spirit of place', of meer om de later verkregen betekenissen, bijvoorbeeld in de vorm van bijzondere personen die er gewoond hebben ('lieu de mémoire' of plaatsen van herinnering). In het geval van het Spinozahuis te Rijnsburg heeft die aangehangen betekenis ertoe geleid dat we nu nog beschikken over een redelijk gaaf voorbeeld van een 17e-eeuws dorps woonhuis, waar die elders in de loop der tijd vrijwel alle zijn verdwenen.

Zowel het 'diachroon maken' als de toenemende aandacht voor de betekenisgeving wordt vooral veelal narratief opgelost en daarmee verschuift de aandacht van de materie naar de tekst. Een interessante illustratie wordt gevormd door de wijze waarop het gebied Frederiksoord-Wilheminaoord wordt beschouwd in de *Nota Belvedere* (1999), het boek *Plaatsen van Herinnering* (Mathijssen, 2006) en de serie *Monumenten in Nederland* (Stenvert et al., 2001, pp. 119-123). Conform het karakter van de *Nota* wordt het gebied daarin vooral pragmatisch benaderd met nadruk op beleidskansen en beleidsstrategie, vooraf gegaan door een korte

De Hoeve Koning Willem III te Frederiksoord-Wilhelminaord is een boerderij met zijlansdeel gesticht in 1864 ten behoeve van de schaalvergroting in het landbouwsysteem van de kolonies. Foto auteur.

schets van de cultuurhistorische identiteit die opvalt door het ontbreken van de vermelding van de betrokken personen (actoren) en door slechts één historische duiding (begin van de 19e eeuw). De landschappelijke schets en opsomming van fysieke dragers is vooral feitelijk en gespeend van enige historische ontwikkelingschets of noemenswaardige aandacht voor het gebouwde. Bij de *Plaatsen van Herinnering* staat de geschiedenis voorop en de opkomst, neergang en nawerking van de hier te realiseren utopie centraal, met meer historische gegevens, maar nog steeds geringe aandacht voor het gebouwde. Dat in *Monumenten in Nederland* de gebouwen centraal staan, wekt geen verwondering, maar deze worden ook beschreven in het kader van een ontwikkeling waarbij een na de vervening vanaf rond 1614 ontstaan landgoed

Westerbeeksloot de basis vormde van de in 1818 door Johannes van den Bosch gestichte kolonie van Weldadigheid. Het in de kern 17e-eeuwse landhuis Westerbeek bestaat namelijk nog evenals delen van de grote boerderijen die in 1864 werden gebouwd, toen duidelijk werd dat de oorspronkelijke opzet van zelfvoorzienende koloniewoningen voor de opvoeding van paupers een utopie bleek. De oprichting nadien van een fabriek in 1900, een fors postkantoor in 1901, de uitbreiding in 1902 van de in 1884 gestichte tuinbouwschool en twee grote bejaardencomplexen (1893 en 1904) toont een grotere vitaliteit en historische gelaagdheid dan in de beide andere boekwerken tot uitdrukking komt. In de serie wordt, ondanks het synchrone bestand, een rijk historisch verhaal verteld. In hoeverre het nog bestaande een afspiegeling is van wat ooit geweest is, valt achteraf vaak moeilijk te bepalen, evenals de vraag of de 'natuurlijke erosie' van gebouwen en structuren gelijkmatig of asymmetrisch heeft plaatsgevonden. Ook hier biedt *Monumenten in Nederland*

bouwstenen om dit kwantitatief en kwalitatief te onderbouwen. Zo zal kunnen blijken dat sommige groepen gebouwen betere overlevers zijn dan andere. Uit perioden waarin meer gebouwd is, zal meer bewaard zijn gebleven en ook binnen gebouwen zijn bepaalde onderdelen modegevoeliger dan andere. Tevens blijkt bijvoorbeeld het overlevingspercentage van middeleeuwse kerken aanzienlijk hoger dan van de veel jongere textiel fabrieken. Ook is in sommige streken meer bewaard gebleven dan in andere en geldt voor kerken als zodanig dat de kerken uit de wederopbouwperiode (1945-1965) sterker onder druk staan dan hun oudere soortgenoten. Dat er meer 17e-eeuwse woonhuizen resteren dan 18e-eeuwse mag, gezien de Hollandse Gouden eeuw, geen verwondering wekken, maar misschien wel het feit dat er vermoedelijk meer 15e- en 16e-eeuwse kapconstructies bewaard zijn gebleven dan 17e-eeuwse. De laatmiddeleeuwse economische bloeiperiode leidde tot veel bouwactiviteit waarvan – in later verbouwde vorm – nog veel resteert.

Op deze verschillende lagen, snelheden en intensiteiten van erosie kan met een overzichtswerk als *Monumenten in Nederland* als uitgangspunt, zowel kwalitatief als kwantitatief, nader ingegaan worden. De geschetste beperkingen van een synchroon bestand worden vooralsnog ruimschoots gecompenseerd door het landsdekkende karakter van de serie. Juist deze landsdekkendheid, gekoppeld aan de grote feitelijkheid, geeft een stevige basis, maar biedt tevens mogelijkheden voor verder onderzoek naar cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren in hun ruimtelijke context.

Built heritage and spatial systems in time and place: a cultural survey of the Netherlands

*By the publication of the last two volumes, the series *Monumenten in Nederland (Built heritage in the Netherlands)* was completed in July 2006 after a little more than ten years. Thereby, after a considerable period of time, a new general survey covering the whole country and*

*presenting a coherent overview of the culturally and historically most valuable objects and structures, became available. In 1903, work on a general survey of the country was started, but it progressed slowly so that between 1908 and 1933 an additional provisional list was compiled. This became the basis of subsequent editions of the *Kunstreisboek (Architectural Guide of the Netherlands; the Dutch equivalent to Pevsner Architectural Guides)*. From 1995 onwards this guide was transformed into the present series in which more attention is paid to historical geographical aspects as well.*

The series provides a reference work in which concise factual information on place, time, type and style is published. Also ample attention is paid to cultural connections. As it covers the whole of the Netherlands, the series can be used for quantitative surveys of architectural aspects in relation to their historical and spatial distribution, as is shown in the examples of town halls in the Netherlands and the distribution of buildings in the province of Zeeland. This province is taken as an example in an attempt to establish a correlation between the scale of a village or a town and the range of types of its buildings. The first results of such an analysis shows a significant gap between the average village and the average town in Zeeland. These towns can subsequently be divided into three groups (normal, medium and big). Particularly the accumulation of functions like care, commerce, higher education, and industry are characteristic of towns as such.

*The series *Monumenten in Nederland* is based on a so-called synchronic collection of still existing buildings, omitting buildings that could well have had an impact on the village or town where they stood, that have disappeared. Recently, more attention is being focussed on diachronic approaches, in which the change over time is taken into account. In historical research a synchronic approach, as in *Monumenten in Nederland*, always has a methodological flaw, but the purpose of the series, its amount of con-*

cise factual information and more specifically its coverage of the whole country does compensate for this. The series therefore forms a useful starting point for additional research on the historical geography of historic buildings.

NOTEN

- 1 Uitgaande van het aantal beschermde rijksmonumenten eind 2004 (51048 stuks) betreft het rekenkundig een gebied met daarin 34% van alle huidige rijksmonumenten, maar dat is inclusief beschermde gebouwen uit de periode 1840-1940 die in de *Geïllustreerde Beschrijving* niet aan de orde komen. Ook de geringe aandacht voor woonhuismonumenten maakt een getal van 15% realistischer.
- 2 Voor een uitgebreidere behandeling zie de bijdragen van Marieke Kuipers en Catharina L. van Groningen in *In dienst van het erfgoed*, Zwolle/Zeist 1997 (130-157 en 265-286).
- 3 Vanwege de (ruimtelijke) samenhangen is bewust niet gekozen voor een vertaling van het beperktere begrip 'Denkmaltopographie'. Over het onderwerp 'Territorien der Kunst – Denkmaltopographien in Europa' zie het themanummer van *Kunst + Architektur in der Schweiz* 59(2008)1, pp. 1-87. Over de afsluiting van de serie zie het themanummer van het *Bulletin KNOB*, 105(2006)6.
- 4 *Archeologisch Basisregister*, Amersfoort (versie 1.0, nov. 1992).
- 5 Blijven over de betrokken personen (actoren), zoals opdrachtgever en architect (of bouwmeester), en de betekenis, waar in het laatste geval enkel aandacht aan werd besteed als een vooropgezette bedoeling van een opdrachtgever aannemelijk gemaakt kon worden.
- 6 In totaal zijn het 51 gebieden en dat komt in grote lijnen overeen met de indeling in 59 regio's opgesteld ten behoeve van het *Monumenten Inventarisatieproject* (MIP). Zie *Monumenten in Nederland: Flevoland*, 95-96.
- 7 Dit begrip is afgeleid van de functie van het gebouw. Gebouwen met een specifieke formele en functionele overeenkomst worden een (bouw)type genoemd, zoals postkantoor, station of vuurtoren. Niet alle gebouwen zijn in dergelijke strikte bouwtypen te vatten, maar vormen bredere functiegroepen, zoals kerken of fabrieken.
- 8 Deze komen nagenoeg overeen met de door de DNG (De Nederlandse Gemeentegids) gehanteerde kernenlijst (www.dng.nl).
- 9 Voor de lijst van steden is uitgegaan van Steegh (1976/1985).
- 10 Deze indeling is een nadere uitwerking van de op de *Geïllustreerde Beschrijving* gebaseerde en door de RACM gehanteerde indeling in dertien categorieën.
- 11 Van de negentien Zeeuwse steden scoren de in de tabel niet genoemde kleine steden: IJzendijke (35; 12), Sint Maartensdijk (39; 8), Arnemuiden (10; 8), Biervliet (15; 6) en Sint Anna ter Muiden (23; 5).
- 12 Veere is naar blijkt in de serie ten onrechte met kleine stad aangeduid, en dat is hier vervangen door stad; kruiswegdorpen zijn versimpeld tot wegdorpen en de negentien kernen die enkel met dorp zijn aangeduid vormen een verzamelgroep met daarin onder andere het vissersdorp Yerseke en de 'burgdorpen' Oost-Souburg en Burgh.
- 13 De hiergenoemde kerkringdorpen komen grosso modo overeen met de eerder in het artikel genoemde kerndorpen. Bij uitbreiding van het onderzoek tot geheel Nederland zal hier naar verwachting een lichte bijstelling nodig zijn.
- 14 De annexatiegeschiedenis van 112 Zeeuwse gemeenten in 1867 tot 13 gemeenten in 2006 in relatie tot de overgebleven raadhuisen is een aparte studie waard.
- 15 In Middelburg en Zierikzee vestigde men deze scholen in bestaande gebouwen.
- 16 Om werk aan de verpauperde bevolking te bieden werd ze gesticht door G. en H. Salomonson uit het Twentse Nijverdal, maar ging door concurrentie uit datzelfde Twente in 1969 failliet.
- 17 Omdat men in Zeeland, tot de komst van gemalen, het regenwater bij eb op natuurlijke wijze in zijn zeearmen kon spuien, kent Zeeland geen poldermolens (Vgl. Zwijnenberg, 1997).
- 18 Keuning (1950) onderscheidt zeven typen: uitgesproken industriesteden, gematigde industriesteden, gemengde steden, handelscentra, kleinhandels- of winkelcentra, verkeerscentra en landbouwsteden.

- 19 De stad Domburg en de kleine steden Arnemuiden, IJzendijke, Sint Anna ter Muiden en Sint Maartensdijk noemt hij verder niet.
- 20 In de contemporaine geografie deed Voster (Voster, 1967) een vergelijkbaar onderzoek naar spreiding en hiërarchie op gebied van cultuur en onderwijs als maat om tot een landelijke indeling te komen. Voor Zeeland blijken in zijn studie Middeburg en Vlissingen grote centra en Zierikzee, Goes, Oostburg, Terneuzen en Hulst de kleine centra.
- LITERATUUR**
- BEEKINK, E., O. BOONSTRA, T. ENGELEN & H. KNIPPENBERG (RED.) (2003). *Nederland in verandering: maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht, 1800-2000*. Amsterdam.
- BLIJDENSTIJN, ROLAND (2005). *Tastbare tijd: cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Utrecht.
- BOONSTRA, O. & E. BEEKINK (2003). Komen en gaan: het ontstaan en opheffen van gemeenten in Nederland. In: E. BEEKINK ET AL. *Nederland in verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000*. Hilversum, pp. 153-167.
- HEKKER, R.C. (1990). Historische boerderijtypen. In: *Jaarverslag SHBO*. Arnhem, pp. 39-56.
- HOEKVELD, G.A. (1990). Over de voorspelbaarheid van ruimtelijke patronen: areale modellen van de Noordwest-Europese stad, 1300 – heden. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 8, pp. 1-23.
- HOEKVELD, G.A. (2002). De Hilversumse stedelijke ontwikkeling: een model van de ontwikkeling van een middelgrote Nederlandse stad vergeleken met de werkelijkheid. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20, pp. 7-21.
- KALF, J. (1912). *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*. (ongewijzigde herdruk 1973). A. Oosthoek, Utrecht.
- KEUNING, H.J. (1950). Een typologie van Nederlandse steden. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 41, pp. 187-206.
- KNIPPENBERG, H. (1992). *De Religieuze Kaart van Nederland*: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- KOLEN, J. (2005). *De biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Amsterdam.
- LAUWERIER, R.C.G.M. & R.M. LOTTE (RED.) (2002). *Archeologiebalans 2002*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
- MATHIJSEN, M. (2006). Frederiksoord en de droom van een wereld zonder armoede: landbouwkolonien in eigen land. In: J. BANK & M. MATHIJSEN (RED.). *Plaatsen van herinnering: Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam, pp. 82-95.
- MEER, A. VAN DER (2007). *Gemeentegrenzen in Nederland: een juridisch, technisch en kadastraal onderzoek*. Delft.
- MEER, A. VAN DER & O. BOONSTRA (2006). *Repertorium van Nederlandse gemeenten 1812-2006*. Den Haag.
- NOTA BELVEDERE; beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting, Den Haag 1999.
- RENES, H. (2006). *Monumenten in Nederland* en de historische geografie. *Bulletin KNOB* 105, pp. 235-245.
- STEEGH, A. (1976). *Kleine monumentenatlas van Nederland*. Walburg, Zutphen (in de tweede druk uit 1985 werd het aantal getekende nederzettingen uitgebreid van 666 naar 1100).
- STENVERT, R. ET AL. (2001). *Monumenten in Nederland: Drenthe, RDMZ/Waanders, Zeist/Zwolle*.
- VOSTER, W. (1967). *De cultureel-geografische indeling van Nederland: een beredeneerde hiërarchie van culturele gebieden en centra*. Rotterdam.
- VRIES, S. DE (1983). *Monumentenwijzer: wegwijs in de doolhof van monumenten*. Walburg, Zutphen.
- ZOETBROOD, P.A.M. ET AL. (2006). *Uit balans: wordingsgeschiedenis en analyse van het bestand van wettelijk beschermde archeologische monumenten*. ROB, Amersfoort.
- ZWIJNENBERG, E. (1997). *Het Nederlandse molenbestand: overzicht van alle nog aanwezige wind- en watermolens*. Alkmaar.

De reeks Monumenten in Nederland (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Waanders, Zwolle)

1. KOLMAN, C., B. OLDE MEIERINK, R. STENVERT & M. THOLENS (1996). Utrecht.
2. KOLMAN, C., B. OLDE MEIERINK & R. STENVERT (1997). Noord-Brabant.
3. STENVERT, R., C. KOLMAN & B. OLDE MEIERINK (1998). Overijssel.
4. STENVERT, R., C. KOLMAN, B. OLDE MEIERINK & S. BROEKHOVEN (1998). Groningen.
5. STENVERT, R., C. KOLMAN, S. BROEKHOVEN & B. OLDE MEIERINK (2000), Gelderland.
6. STENVERT, R., S. BROEKHOVEN, S. VAN GINKEL-MEESTER & C. KOLMAN (2001). Drenthe.
7. STENVERT, R., C. KOLMAN, S. BROEKHOVEN & S. VAN GINKEL-MEESTER (2000). Fryslân/Friesland.
8. STENVERT, R., C. KOLMAN, S. VAN GINKEL-MEESTER, S. BROEKHOVEN & E. STADES-VISCHER (2003). Limburg.
9. STENVERT, R., S. VAN GINKEL-MEESTER, E. STADES-VISCHER & C. KOLMAN (2003). Zeeland.
10. STENVERT, R., C. KOLMAN, S. VAN GINKEL-MEESTER, E. STADES-VISCHER & SABINE BROEKHOVEN (2004). Zuid-Holland.
11. STENVERT, R., C. KOLMAN, S. VAN GINKEL-MEESTER & E. STADES-VISCHER (2006). Noord-Holland.
12. STENVERT, R. & C. KOLMAN (2006). Flevoland met terugblik & registers van de complete serie.